

FOLKLORIZMLARNING LEKSIKOGRAFIYA SOHASIDA TUTGAN O‘RNI

Tursunova Dilshoda Xoldin qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi
E-mail: tursunovadilshoda314@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21899659>

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq og‘zaki ijodiga oid bo‘lgan birliklarning – folklorizmlarning lug‘atlarda berilishi izohlangan. Til va xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritishda leksikografiyaning o‘rni alohida ta’kidlangan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan folklorizmlar “Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati” hamda “Alpomish” dostonining izohli lug‘ati” bilan qiyoslab o‘rganilgan. Xususan, “bovur”, “donakor”, “badik”, “harba”, “sursat” kabi folklorga oid leksik birliklar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, leksikografiya, folklorizm, bovir, donakor, badik, harba, sursat.

Аннотация. В данной статье рассматривается отражение единиц, относящихся к устному народному творчеству — фольклоризмов — в словарях. Особо подчеркивается роль лексикографии в освещении тесной взаимосвязи между языком и устным народным творчеством. Фольклоризмы, представленные в «Толковом словаре языка», были изучены в сравнении с «Толковым словарём слов, характерных для языка фольклорных произведений» и «Толковым словарём эпоса «Алпомиш». В частности, анализируются такие фольклорные лексические единицы, как «бовур», «донакор», «бадик», «харба». «сурсат».

Ключевые слова: устное народное творчество, лексикография, фольклоризм, бовир, донakor, бадик, харба, сурсат.

Abstract. This article discusses the representation of units related to oral folk art — folklorisms — in dictionaries. The role of lexicography in highlighting the close relationship between language and oral folk creativity is particularly emphasized. The folklorisms presented in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” were studied through a comparative analysis with the “Explanatory Dictionary of Words Characteristic of the Language of Folklore Works” and the “Explanatory Dictionary of the Epic “Alpomish”. In particular, such folkloric lexical units as “bovur,” “donakor,” “badik,” “harba,” and “sursat” are analyzed.

Keywords: oral folk art, lexicography, folklorism, bovir, donakor, badik, harba, sursat.

Folklor namunalari barcha davrlarda ijodkorlarning estetik idealini boyitishga ta’sir ko‘rsata olgan. Xalq og‘zaki ijodida yig‘ilgan ijodiy tajribalar yozma adabiyot shakllanishida muhim zamin bo‘lib xizmat qilib kelgan.

Folklor an‘analari deganda, xalq og‘zaki ijodiga xos ifoda uslubi, badiiy shakllar va tasvir vositalari, epik motiv va obrazlar, marosim hamda urf-odatlariga xos tushuncha va qarashlarning faqat folklor asarlarida saqlanib qolishi, ularni poetik ifodalashning davom ettirilishi anglashiladi. Ammo yozma adabiyotda folklor an‘analari davom etmaydi, balki folklor materiali aynan o‘zlashtirilishi yoki g‘oyaviy-badiiy, kompozitsion jihatdan biroz o‘zgartirilib, unga ijodiy ishlov berilishi mumkin. Demak, folklor ta’sirida yozma adabiyot namunasiga folklor an‘analariga xos hodisalarning badiiy mahorat bilan singdirilishidan, qayta talqin etilishidan *folklorizmlar* yuzaga keladi. Bundan folklorizmlarning xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot xususiyatlarini o‘zida sinkretlashtirgan badiiy-ijodiy hosila ekanligi anglashiladi. Negaki, folklorizmda folklor materiali yozma adabiyot qonuniyatlariga muvofiq individual ijodkorning badiiy mahorati, hissiy kechinmalari, qarashlari hisobiga yanada boyitiladi.

Folklorizmning muhim tomoni shundaki, u folklor va yozma adabiyot munosabatining davomiyligini ta’minlaydi. Shuning uchun B.Sarimsoqov folklorizmlar tabiatini tadqiq qilar ekan: “Folklor va yozma adabiyot munosabati o‘z ichiga ijodkor ijodidagi oddiy folklorizmlarni aniqlashdan tortib, ijodiy metod munosabati, xalqchilik, milliylik va baynalmillalik, ijodkorning folklordan ijodiy foydalanish yo‘llari va usullari, u yoki bu san’atkor mahoratining yo‘nalishi va unda folklor an‘analarining ta’siri muammolarigacha qamrab oladi”, - degan haqqoniy fikrni ilgari suradi. [Sarimsoqov, 1976:85] Chunki og‘zaki va yozma adabiyot munosabati keng qamrovlidir. Ammo bu munosabat o‘zagida ikki masala: folklorlashuv va folklorizm turadi. Boshqa masalalar shu ikki tushuncha atrofida birlashadi.

Bugun ko‘plab olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz tomonidan folklorga xos so‘zlarning izohli lug‘atlari yaratilib kelinyapti. Jumladan, T.Mirzayev, S.Fidokor, J.Eshonqulovlarning hammualliflikda yaratilgan “Alpomish asarining izohli lug‘ati”, D.Urinbayevaning “Folklor asarlariga xos so‘zlarning izohli lug‘ati”, S.Ro‘zimboyev, H.Ro‘zmetovlarning “Folklor atamaları qisqacha lug‘ati” kabi lug‘atlari shular jumlasidandir. Bu kabi lug‘atlarda xalq og‘zaki ijodida uchraydigan oddiy folklorizmlarning izohini ko‘rishimiz mumkin. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham folklorga xos so‘zlarning 165 ta namunasini uchratamiz. Ammo ba‘zi folklorizmlarning izohi lug‘atlarda turlicha kelganligini kuzatamiz.

Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da folklorga oid so‘z deb qaralgan *Bovur* so‘zining izohiga to‘xtalamiz.

Bovur shv. folk. 1 Bag‘ir, jigar; dil, ko‘ngil. *O‘ynashgin, kulishgin yoshlik davringga, Haq muyassar qiladi qorday bovringga.* “Gulixiromon”. *Seni ko‘rib, bolam tushdi yodimga, Bola deb jigarim-bovrinm kuyadir.* U. Po‘lkan, Bir bahor dostoni. (O‘TIL. I tom. 293b)

Bu so‘zni S.Ashirboyev ham “O‘zbek shevalari lug‘ati”ga kiritganligini uchratdik.

Bavir – 1. Jigar: Qojin bavrini qoyirip jep jursan, koin jaxsi koradoyon boladi – Qo‘yning jigarini qovirib yeb yursang, ko‘zing yaxshi ko‘radigan bo‘ladi.

2. Qarindosh: Keçayı kăğännâriñ bări bavirlarimisıjdi – Kechagi kelganlarning barchasi qarindoshlarimiz edi.

Agar biz *Bovur* so‘zining etimologiyasiga nazar tashlasak, sof turkiy, juda qadimiy ekanligini anglaymiz.

S.Ashirboyev *Badik* so‘zining Turkiston shevasiga xos ekanligini aytgan bo‘lsa, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da folklorizm sifatida berilgan.

Badik II folk. etn. Bemorni so‘z yoki ashula aytish yo‘li bilan davolash usuli; duoxonlik, avrash. *Bunga so‘zning magik qudratiga asoslanuvchi kinna, badik, avrash, burey-burey hamda mavsum-marosim qo‘shiqlaridan “Sust xotin”, “Choy momo” kabilar mansub.* “O‘TA”. (O‘TIL. I tom. 135 b)

Bädik – gapdon, haqiqat bo‘lmagan narsalarni ko‘p gapiruvchi: Ej bädik, qojči, čarčap kettik – Ey mahmadona, gapingdan to‘xta, bizni charchatib yubording.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da folklorga xos so‘z sifatida keltirilgan *Danakor* so‘zining aniq etimologiyasi haqida ma‘lumot uchramaydi. So‘z tarkibiga qarab “dana” – donishmand, aqlli, bilimli, “-kor” – ish qiluvchi ma‘nolarini bildirishiga qarab “bilimli odam”, “dono kishi” kabi semalarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu so‘zning manbalarda turli ma‘nolarda kelayotganligini kuzatamiz.

Danakor, donakor folk. Vositachi, vakil. *Momang donakor bo‘lib ishni sozlasa, Yotarsan oyimning qorday bag‘rida.* “Gulixiromon”. *Qabul qilgin, bolam, shunday to‘rani! Momang danakor bo‘lib keldi oraga.* “Gulixiromon”. (O‘TIL. I tom. 554b)

Dänäkär – shumshuk (aynan emas): Šunday adamnar bar-da, bir năsäni ap, ja bomasa, jep örgänip qayan jeriga bezbet bop qajta-qajta käläberädi, ularni dänäkär dijmis, häräkätini dänikip qayan dijmis. – Shunday odamlar borki, bir joydan doim olib (pul sarflamay) yoki yeb o‘rganib qolgan joyga bezbetlarcha qayta-qayta kelaveradi, ularni shumshuk, donakor deymiz, harakatini dänikip (o‘rganib) qolgan deymiz. [Ashirboyev, 2026:29]

Ba‘zi folklorga xos so‘zlarimiz borki, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da boshqa, T.Mirzayev, J.Eshonqulov, Selim Fidokorning “Alpomish” dostonining izohli lug‘ati”da boshqa, D.Urinbayevaning “Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati”da boshqa ma‘noda berilganligini uchratamiz.

Xususan, *Harba* arabcha so‘z bo‘lib, “sanchqi qurol”, “jang quroli” kabi ma‘nolarni bildiradi. O‘zbek tilida kelgan holatlarda “hiyla”, “bosim o‘tkazish usuli” ma‘nolarida keladi. Ammo “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da harba so‘zining arab lug‘atlarida kelgan ma‘nosi bilan berilganligini ko‘ramiz.

Harba [nayza, sanchqi] folk. Nayza, qilich kabi jang qurollari. Odam ko‘p-da, hamma o‘rtaga olib, Har tarafdin har xil harbalar solib, Endi tushdi qilich olib g‘azoga, Bek Go‘ro‘g‘li qoldi endi qamalib. “Xushkeldi”. (O‘TIL. 5 tom. 508b)

Harba – hamla, qarshi hujum. Tayoq yeb Hakimbek harba qilmadi, Bobosining qilgan ishin bilmadi, Tayoq o‘tib tanda toqat qolmadi. [Mirzayev, 2007:161]

Sursat esk. folk. O‘lpon, soliq. *Uchqur eding, qanotingdan qayrilding, Yuguruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding, Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding.* “Alpomish”. [O‘TIL. 3 tom. 595 b]

Sursat – yerdan olinadigan foydadan to‘lanadigan soliq, to‘lovning bir turi. Yuguruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding, Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding. [Mirzayev, 2007:161]

Sursat – harbiy qo‘shin va amaldorlarga beriladigan oylik maosh. Uchqur eding qanotingdan qayrilding, Yugruk bo‘lsang, tuyog‘ingdan tayrilding, Biz ovqatdan, sen sursatdan ayrilding. [Urinbayeva, 2017:182]

“Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati”da *tog‘da yolg‘iz oyoq og‘ir yo‘l* – jo‘nog‘ar tarzida berilgan. Ammo “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da xuddi shu ta‘rif jo‘nag‘ay deb ko‘rsatilgan. Bunday tafovut bo‘lishiga sabab, doston matnlarining turli baxshilar tomonidan kuylangan variantlariga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari vaqtlar o‘tishi bilan so‘zlarning tarkibida bo‘ladigan o‘zgarishlarga ham bog‘liq.

ulday jaynab, suqsurday bo‘ylab, parvoz aylab, taraqqos boylab, ostida Jiyrongush oti har usulda o‘ynab. (Ravshan. 10) Ushbu misolda taraqqos boylab folklorizmi keltirilgan bo‘lib, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *gijinglab turmoq, noz-ishva qilmoq* kabi ma‘nolarda berilgan. D.Urinbayevaning izohli lug‘atida esa *chiroyi ochilib, tovlanib, yashnab turmoq* tarzida berilgan.

Xalq og‘zaki ijodida adabiy normadagi, o‘zining nozik, nafis ma‘nolari bilan boyitadigan juda ko‘p so‘zlar mavjud. Bizningcha, folklorga xos so‘zlarni “Izohli lug‘atlar”da berishda ularning shevaga yoki folklorga mos kelish-kelmasligiga e‘tibor berish lug‘atning qimmatini oshiradi.

Lekin normani payqash, normativ hollarni ajratib olish akademik L.V.Shcherba aytganidek, oson ish emas. Izohli lug‘atni yaratishda ayrim xato va kamchiliklar, munozarali hollar bo‘lishi tabiiydir. Folklorga oid so‘zlarni izohli lug‘atda berishda, avvalo, ularning farqlarini aniqlash, ma‘nolarini o‘rganish, prinsiplarini ishlab chiqish lozim bo‘ladi. Bunda leksikologiya, leksikografiya va dialektologiya kabi sohalar muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Folklorizmlarni leksikografik jihatdan tahlil qilar ekanmiz, ayrim so‘zlarning adabiy tilda muqobili borligini, ayrim so‘zlarning esa shevada ekvivalenti mavjudligini o‘rgandik. Yana shunday so‘zlar ham uchradiki, ular aytilish davri hamda ijro etilgan shaxs tomonidan rang-baranglikka uchrab, turli xil ma‘no kasb etganligini aniqladik.

Izohli lug‘atlarda berilgan folklorizmlarning ma‘nosi borasidagi tafovutlar sheva hamda lahjalarga borib taqaladi. Folklorizmlar xalq og‘zaki ijodi mahsuli bo‘lganligi uchun, ular har yerda har xil talaffuz qilinadi. Masalan, qipchoq shevasiga oid: halak – toliqqan, qiynalgan; ovora, sarson; alp – bahodir; ang – sodda. Xorazm shevasiga oid: mengzamoq – o‘xshatmoq; gitmoq – ketmoq; gizlanmoq – yashirinmoq, bekinmoq.

Bundan tashqari izohli lug‘atlarda kelib chiqishi jihatidan turli tillarga mansub bo‘lgan folklorizmlar ham bor. Jumladan, *forschadan – bangi, mo‘g‘ulchadan – bahodir, arabchadan – jumla, arabcha+forschadan – selob* kabi folklorizmlardir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, xalq og‘zaki ijodiga xos so‘zlarning til xususiyatlarini o‘rganish, ularning leksikografiya sohasida tutgan o‘rnini tahlil qilish bugungi tilshunoslarimiz oldida turgan vazifalardan sanaladi. Zero folklorizmlar har qaysi davrda ham badiiy adabiyotimizni bezab turuvchi so‘zlar bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S., O‘zbek shevalari lug‘ati. – Toshkent:Bookmany Print. 2026. 29-b.
2. Мирзаев Т., Эшонкул Ж., Фидокор С. «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: «Elmus-Press-Media», 2007. – 161 б.
3. Urinbayeva D. Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati. – Samarqand, 2017. – 182 b.
4. Sarimsoqov B. Folklor va yozma adabiyot munosabatlariga doir izlanishlar // O‘zbek tili va adabiyoti. 1976. №5. – B. 85.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 679 б.